

THE ROLE OF EXACT SCIENCES IN THE ERA OF MODERN DEVELOPMENT

BANKLARNING KREDIT PORTFELINI OSHIRISHDA XULQ-ATVOR IQTISODIYOTI OMILINI TA'SIRINI BAHOLASH

Sevara Juraeva Zakirovna

katta o'qituvchi, Toshkent Davlat
Iqtisodiyot Universiteti

Annotatsiya: Iqtisodiyotning asosiy bo'g'ini bo'lmish bank tizimini yanada rivojlantirish va ayniqsa mamlakatimiz banklarining kredit operatsiyalarini salmog'ini oshirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Mamlakatlarning samarali bank tizimi banklarda innovatsiyalarni joriy etish, yangi xizmat turlarini ta'minlash hamda mavjud aktiv va passiv operatsiyalarni takomillashtirish orqali faoliyat olib boradi. Respublikamizda hozirgi kunda tijorat banklari tomonidan mijozlarni kreditlashda kredit tarixi va ish haqi daromadlarini hisobga olgan holda kreditlar ajratilmoqda. Biroq, xorij tajribasidan ma'lumki bu usulda kreditlashning bir qator kamchiliklari mavjud va cheklangan miqyosdagi mijozlarni jalb qilishni taqozo etadi.

Jahon miqyosida rivojlangan mamlakatlar amaliyotida, xususan ularning bank va moliya tizimlarida xulq-atvor iqtisodiyoti oxirgi yillarda keng qo'llanib kelinmoqda. Mazkur maqolada jismoniy shaxslarni kreditlash tizimi, kredit skoring tushunchasi, amaldagi respublikamiz banklarining kreditlash tartib qoidalari va to'lovga layoqatlilikni aniqlash usullari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kredit, qarz yuki, to'lov qobiliyati, kredit portfel, muommoli kreditlar, xulq-atvor iqtisodiyoti, iste'mol krediti, avtokredit, kreditga layoqatlilik, kredit skoring, kredit tarixi

Abstract: One of the main tasks is to further develop the banking system, which is the main link of the economy, and especially to increase the weight of credit operations of our country's banks. The efficient banking system of countries operates by introducing innovations in banks, providing new types of services, and improving existing asset and passive operations. In our republic, commercial banks currently allocate loans to customers taking into account credit history and salary income. However, it is known from foreign experience that this method of lending has a number of disadvantages and requires attracting customers on a limited scale.

In recent years, behavioral economics has been widely used in the practice of globally developed countries, especially in their banking and financial systems. In this article, the crediting system of natural persons, the concept of credit scoring, the rules of the lending procedure of the banks of our republic and the methods of determining the solvency are mentioned.

Keywords: credit, debt load, solvency, loan portfolio, problem loans, behavioral economics, consumer loans, car loans, solvency, credit scoring, credit history.

Oldindan bashorat qilib bo'lmaydigan vaziyatlarda moliyaviy qarorlar qabul qilish jarayonini tushunish oxirgi 20 yil davomida xulq-atvor iqtisodiyoti olimlari tomonidan¹ shaxslarning xulq-atvori va munosabati psixologik ilmiy ishlar bilan o'rganildi.² A.N. Demin va O.V. Kireyeva kreditlarini o'z vaqtida to'layotganlar va to'lovni uch oy yoki undan ko'proq kechiktirib to'lovchilar kabi ikki guruhni solishtirdilar. Hozirda olib borilayotgan yangi tadqiqotlarida, ular iste'mol kreditlari

¹ Kahneman, D.; Tversky, A. Intuitive Prediction: Biases and Corrective Procedures; Cambridge University Press (CUP): Cambridge, UK, 1982; pp. 414–421.

² Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow; Macmillan: New York, NY, USA, 2011.

THE ROLE OF EXACT SCIENCES IN THE ERA OF MODERN DEVELOPMENT

va ipoteka kreditlari bo'yicha qarz oluvchilarni tahlil qildilar va unga ko'ra, iste'mol krediti bo'yicha to'lov muddatini kechiktirishlilik qarz oluvchining xabardorligi hamda ikki parametr ishga sodiqlik va moliyaviy o'z-o'zini nazorat qilish bilan salbiy bog'liqdir (tejashga tayyorlik - salbiy korrelyatsiya, moliyaviy qarorlar qabul qilish bo'yicha kognitiv yetishmasligi ijobiy korrelatsiya. Ipoteka kreditlari bo'yicha to'lovlarni kechiktirish qarz oluvchining xabardorligi, kutilgan ijtimoiy qo'llab - quvvatlash, ishga sodiqlik bilan o'zaro salbiy bog'langan va uchta moliyaviy o'zini o'zi boshqarish parametrlari (xarajatlarni rejalashtirish, moliyaviy mo'tadillik, tejashga moyillik) hamda moliyaviy qarorlarni kognitiv boshqarishning boshqa parametri bilan ijobiy bog'langan. Ya'ni, moliyaviy xabardor bo'lmaslik, ijtimoiy yordam kutish, ishga sodiq bo'lmaslik insonlarning kreditlarni o'z vaqtida to'lmaslik xulq-atvorini hamda xarajatlarni rejalashtirish, moliyaviy jihatdan mo'tadillik, pulni tejashga moyillik to'lovni o'z vaqtida to'lash xarakterini anglatadi.

Agarwal, Driscoll, Gabaix, and Laibson (2008) larning tadqiqotlariga ko'ra kredit karta foydalanuvchilarining xulq - atvori kechiktirishga, limitdan oshishga moyil bo'ladi. Mijozlar odatda kartochka ochgandan keyin komission to'lovlarga nisbatan norozi bo'la boshlaydilar, to'lovlarni kechiktirib to'lashgan holatlarida ortiqcha komission to'lovlarni zararli ekanligini tushunib yetishadi va xato qilmaslikka xarakat qilishadi hamda keyingi oyda kechikib to'lash ehtimoli 44% ga kamayadi. Ushbu tadqiqotchilarning fikricha iste'molchilar kredit hisobraqamini ochishyotganda barcha ma'lumotlarni chuqur o'ylab ko'rishmaydi va bu holat ularning aqlsizligini bildirmaydi. Insonlar odatda tajribadan xulosa chiqarishadi va o'zlarining xulq - atvorini xatolardan so'ng o'zgartirishadi. Fikrimizcha, kredit karta foydalanuvchilarining xulq atvoriga ko'ra ular ko'proq narxga ta'sirchan bo'lishadi. Qachonki kredit karta beruvchi kompaniya foiz stavkani o'zgartirsa, mijozlar boshqa xarajatlarni hamda kredit qoldig'ini kamaytirishadi va umuman olganda umumiy xarajatlarni kamaytiruvchi choralarni ko'rishadi. Aqliy buzilishlar, fikrlar va munosabatlar - bu shaxsni shakllantiruvchi ichki omillar hisoblanib, mas'ul qarz oluvchi shaxsning psixologik tadqiqotida ushbu omillarga tayanish mumkin bo'ladi.

Insonlarning xulqiga ta'sir qiluvchi doimiy xususiyatlari bo'lishi mumkin. Bu xususiyatlar birinchi navbatda kuzatilmaydigan xususiyatlar yoki qadriyatlar, ehtiyojlar yoki shaxsiyatlar kabi ruhiy holatlardir. Shu nuqtai nazardan, shaxsiyatlar va psixologik holatlar shaxsning qarzni to'lash xatti-harakatlariga ta'sir qilishi mumkin deb aytish mumkin.³ Bundan tashqari ko'pgina adabiyotlarda insonlar qarz

³ Özşahin, M.; Yürür, S.; Coşkun, E. A Field Research to Identify Psychological Factors Influencing the Debt

THE ROLE OF EXACT SCIENCES IN THE ERA OF MODERN DEVELOPMENT

to'lovini to'lash xulq-atvorini aniqlashda demografik va iqtisodiy faktorlar yetarli emas, bu xulq-atvorni tushunishda va tushuntirishda psixologik faktorlarni hisobga olish darkor deb keltirilgan.⁴ Shuningdek psixolog Sara Hampson ham shaxslarning o'ylari, his-tuyg'ulari, motivatsiyalari, tushunchalari kabi psixologik jarayonlarini o'rganar ekan, vaqtlar mobaynida bu insonlar xarakterini shakllantiruvchi mexanizm ekanligi aytib o'tiladi.⁵

Ta'kidlash lozim, 2006 yilda ilk bora Garvard universtetining Entrepreneurial Finance Lab (EFL, Massachusetts Avyenuye, Cambridge, Massachusetts 01238 USA) markazida qarz oluvchilarning psixologik holatlarini aniqlashga qaratilgan amaliyot joriy etildi. EFL tadqiqotlari qarz oluvchilarni psixologik xususiyatlarini, ularning xarakterlari, aqliy qobiliyatlari va sofdilligi kabi kategoriyalarda baholashni takomillashtirishdi. Ularning izlanishlari 6 ta psixologik determinantlardan iborat bo'lib, bular samarali moliyaviy qarorlar qabul qilish, o'zini nazorat qila olish, anglash, munosabat bildirish, asab holatlari kabilardir.

Psixologiya va xulq-atvor iqtisodiyotida o'rganiladigan ongsiz jarayonlarni bilish moliyaviy xatti-xarakatlar uchun ikkita muhim oqibatlariga ega. Birinchidan, insonlar ma'lum turdagi moliyaviy xulqni va o'zgaruvchan xulq atvorni (bir narsani gapirib, umuman boshqa xarakterni bajarish) namoyish qilishini tushinish muhim. Ikkinchidan, Moliyaviy xulq atvorni o'rganishda ilmiy metodlarni qo'llash muhim hisoblanadi. Yuqoridagi boblarda keltirib o'tilganidek, ko'pgina moliyaviy qarorlar avtomat tarzda va ongsiz ravishqa qabul qilinadi. Ammo, turli moliyaviy xulq atvor sabablarini hisobga olgan holda, ta'kidlash joizki, insonlarning xulq-atvoridagi hamma narsa ham shubhasiz emas.

Boshqa bir tadqiqotlardan ko'rinadiki, samarali moliyaviy qarorlar qabul qilish⁶, o'zini tuta bilish⁷, vijdonlilik, fidoyilik va sahiylik, asabiylik⁸ kabi shaxsiy omillar hamda pulga bo'lgan munosabat kabi asosiy ta'sir etuvchi omillar to'lov xulq-atvorini aniqlashda asosiy omillar sifatida hisoblanadi. Bundan tashqari, yuqorida

Repayment Behavior in Turkey. EMAJ Emerg. Mark. J. 2019, 8, 26–33, doi:10.5195/emaj.2018.156.

⁴ Hampson, S.E. Personality processes: Mechanisms by which personality traits “get outside the skin”. Annu. Rev. Psychol. 2012,63, 315–339. Robb, C.A.; Sharpe, D.L. Effect of personal financial knowledge on college students' credit card behavior. J. Financ. Couns. Plan. 2009, 20, 25–43.

⁵ Gathergood, J. Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. J. Econ. Psychol. 2012, 33, 590–602.

⁶ Özşahin, M.; Yürür, S.; Coşkun, E. A Field Research to Identify Psychological Factors Influencing the Debt Repayment Behavior in Turkey. EMAJ Emerg. Mark. J. 2019, 8, 26–33, doi:10.5195/emaj.2018.156.

⁷ Davies, S.; Finney, A.; Collard, S.; Trend, L. Borrowing behaviour. In A Systematic Review for the Standard Life Foundation Report; Personal Finance Research Centre, University of Bristol: Bristol, UK, 2019.

⁸ Atkinson, A. Measuring Financial Literacy: Results of the OECD INFE Pilot Study [Electronic Resource]; OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions; OECD Publishing: Paris, France, 2012; Available online: <https://www.oecd.org/about/> (accessed on 26 March 2021).

THE ROLE OF EXACT SCIENCES IN THE ERA OF MODERN DEVELOPMENT

keltirib oʻtilgan Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (OECD) tomonidan 2012 yilda oʻtkazilgan tadqiqotlarda keltirilgan yuqori daromad darajasi va shaxsning asabiyligi ularning qarzdorligini oshirishi, xarajatlarini nazorat qiladigan odamlar ijobiy qarz toʻlovchilar boʻlishi kabi xulosalrni inobatga olamiz.

Respublikamizda koʻplab banklarda kreditlash jarayonlarini optimallashtirish, arizalarni koʻrib chiqishda inson omilini kamaytirish, qarz oluvchilar toʻlov layoqatliligiga toʻgʻri baho berish, banklarda kutiladigan kreditlash amaliyotlari bilan bogʻliq risklarni samarali boshqarish, arizalar koʻrib chiqilishini sifatli tashkil etish orqali mijozlarga samarali xizmat koʻrsatish yoʻlga qoʻyilgan. Biroq mamalakatimiz moliya-bank tizimidagi mijozlarni moliyaviy xulq-atvorini oʻrganish yetarlicha yoʻlga qoʻyilmagan. Taʼkidlash joizki, hozirda koʻpgina davlatlar tajribasidan va moliyaviy xulq-atvorni mijozlarning iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayoniga taʼsiri borasidagi ilmiy tadqiqotchi olimlar tadqiqotlaridan xulosa qilib bu amaliyotni mamlakatimiz moliya tizimida joriy etish moliyaviy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, xulq - atvor iqtisodiyoti ilm fanda zamonaviy sohalardan biri sifatida ayniqsa kredit tashkilotlaridagi muommolarni boshqacha qilib aytganda risklarni oldini olishda muhim rol oʻynaydi. Qiyin iqtisodiy vaziyatlarda ayniqsa koronavirus pandemiyasidan keyin kredit qaytmasligi xavf xatari va koʻp miqdordagi muommoli kreditlar koʻpgina davlatlarda kreditlash jarayonidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun insonlarning xulq atvoriga eʼtibor qaratish zaruriyatini tugʻdirdi. Shuningdek pandemiyadan keyin aholi daromadlari kamayganligini yoki boshqacha qilib aytganda kreditga nisbatan talab yanada ortganligini guvohi boʻldik va bu oʻz navbatida zamonaviy kredit skoring modellaridan foydalangan holda kredit riskini kamaytirib kreditlashni taqozo etadi. Bunda albatta xulq-atvor iqtisodiyoti omillariga tayanish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Kahneman, D.; Tversky, A. Intuitive Prediction: Biases and Corrective Procedures; Cambridge University Press (CUP): Cambridge, UK, 1982; pp. 414–421.
2. Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow; Macmillan: New York, NY, USA, 2011.
3. Özşahin, M.; Yürür, S.; Coşkun, E. A Field Research to Identify Psychological Factors Influencing the Debt Repayment Behavior in Turkey. EMAJ Emerg. Mark. J. 2019, 8, 26–33, doi:10.5195/emaj.2018.156.
4. Hampson, S.E. Personality processes: Mechanisms by which personality traits “get outside the skin”. Annu. Rev. Psychol. 2012,63, 315–339. Robb, C.A.;

THE ROLE OF EXACT SCIENCES IN THE ERA OF MODERN DEVELOPMENT

Sharpe, D.L. Effect of personal financial knowledge on college students' credit card behavior. *J. Financ. Couns. Plan.* 2009, 20, 25–43.

5. Gathergood, J. Self-control, financial literacy and consumer over-indebtedness. *J. Econ. Psychol.* 2012, 33, 590–602.

6. Özşahin, M.; Yürür, S.; Coşkun, E. A Field Research to Identify Psychological Factors Influencing the Debt Repayment Behavior in Turkey. *EMAJ Emerg. Mark. J.* 2019, 8, 26–33, doi:10.5195/emaj.2018.156.

7. Davies, S.; Finney, A.; Collard, S.; Trend, L. Borrowing behaviour. In *A Systematic Review for the Standard Life Foundation Report; Personal Finance Research Centre, University of Bristol: Bristol, UK, 2019.*

8. Atkinson, A. Measuring Financial Literacy: Results of the OECD INFE Pilot Study [Electronic Resource]; OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions; OECD Publishing: Paris, France, 2012; Available online: <https://www.oecd.org/about/> (accessed on 26 March 2021).

